

भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्था : एक अभ्यास

डॉ. किशोर मो. धुमणे

ग्रंथालय प्रमुख

सुवालाल पाटनी कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
पुलगाव

Email ID :kishor.dhumne3108@gmail.com

सार : भारतात उच्च शिक्षणाचे ध्येय म्हणजे देशाच्या मानवी संसाधनांच्या क्षमतेचा समता आणि समावेशकतेसह पूर्ण वापर करणे. अलिकडच्या काळात उच्च शिक्षण क्षेत्रात संस्थात्मक क्षमता, नोंदणी, शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर इत्यादी अनेक बाबींमध्ये प्रचंड वाढ झाली आहे. उच्च शिक्षण व्यवस्थेच्या जलद विस्तारामुळे देशात समानता, कार्यक्षमता, उत्कृष्टता आणि उच्च शिक्षणाची उपलब्धता यासारख्या अनेक संबंधित समस्या उद्भवल्या आहेत.

या पेपरमध्ये राष्ट्रीय तसेच जागतिक स्तरावरील भागधारकांनी काळजी घ्यायच्या असलेल्या अनेक चिंतेच्या मुद्द्यांबद्दल जागरूकता निर्माण करण्याचे तात्काळ महत्त्व आहे. हा अभ्यास या अर्थाने देखील अद्वितीय आहे की तो देशातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेतील सध्याच्या परिस्थितीची आणि विचाराधीन व्यवस्थेसमोरील संधी आणि आव्हाने पाहता तिच्या वाढीच्या पद्धतीची चांगली समज निर्माण करतो. हा अभ्यास भारतातील उच्च शिक्षणाच्या वित्तपुरवठा योजना आणि नोंदणी पैलूंवर प्रकाश टाकतो.

शब्द संज्ञा : भारतातील शिक्षण व्यवस्था, mPPk f" k{k.k

प्रस्तावना :

संशोधनासाठी निधी देण्याबाबतच्या निर्णयांवर, संघटनात्मक पायाभूत सुविधांबद्दलच्या निर्णयांवर आणि नवीन पदव्यांची स्थापना करण्यावर ट्रेडचा प्रभाव पडतो. शब्दकोश व्याख्या नेटवर्किंग प्लॅटफॉर्म. २०२१ मध्ये, पॅनेलच्या सदस्यांनी खालील ट्रेड सर्वात महत्वाचे म्हणून ओळखले: दूरस्थ काम/ शिक्षण, डिजिटल विभाजनाचा विस्तार आणि मानसिक आरोग्य समस्या (सामाजिक); हायब्रिड लर्निंग मॉडेल्सचा व्यापक अवलंब, शिक्षण तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर आणि ऑनलाइन शिक्षक विकास (तंत्रज्ञान); कमी होत जाणारे उच्च शिक्षण निधी, नवीन/वेगळ्या कर्मचाऱ्यांची मागणी कौशल्ये आणि आर्थिक मॉडेल्समध्ये अनिश्चितता (आर्थिक); हवामान बदल, कामाच्या प्रवासात घट आणि शाश्वत विकास (पर्यावरण); आणि ऑनलाइन जागतिकीकरण, राष्ट्रवादाचा उदय आणि उच्च शिक्षणासाठी सार्वजनिक निधी (राजकीय) मध्ये वाढ. कृत्रिम बुद्धिमत्ता, मिश्रित आणि संकरित अभ्यासक्रम मॉडेल्स, शिक्षण विश्लेषण, सूक्ष्म-क्रेडेन्शियलिंग, खुले शैक्षणिक संसाधने (OER) आणि दर्जेदार ऑनलाइन शिक्षण या प्रमुख तंत्रज्ञान आणि पद्धती

ओळखल्या गेल्या.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत उच्च शिक्षणात सतत बदल होत आहेत कारण त्यामुळे जगभरातील शिक्षण पद्धतीत बदल होऊन तंत्रज्ञान आणि संवाद कौशल्यांमध्ये जलद विकास होत आहे. कोणत्याही राष्ट्राची शाश्वत वाढ आणि विकास साधण्यासाठी उच्च शिक्षण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. डॉ. एस. राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली विद्यापीठ शिक्षण आयोग (१९४८-४९), ज्यांनी "डी. एस. कोठारी (१९६४-६६) यांच्या अध्यक्षतेखाली उच्च शिक्षणात बदल घडवून आणला आणि शिक्षण आणि राष्ट्रीय विकास यांच्यात संबंध असल्याचे सांगितले".

उद्दिष्ट :

- भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेतील समस्येचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :

संशोधनात्मक अभ्यास अनुभवजन्य संशोधनावर आधारित आहे ज्याचे स्वरूप वर्णनात्मक आहे. सर्व डेटा दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे.

पुस्तके, संशोधन जर्नल्स, लेख, ई-जर्नल्स, भारतातील उच्च शिक्षणावरील अहवाल, उच्च शिक्षणावरील अखिल भारतीय सर्वेक्षण, पंचवार्षिक योजना आणि दस्तऐवज, यूजीसी अहवाल यांच्या मदतीने डेटा/माहिती गोळा करण्यात आली आहे.

1. उच्च शिक्षणाचे महत्त्व :

कोणत्याही देशाच्या शाश्वत विकासासाठी उच्च शिक्षण अत्यंत महत्त्वाचे आहे. डॉ. डी. एस. कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखालील शिक्षण आयोगाचा (१९६४-६६) अहवाल सहजीवन संबंधांचे प्रतीक होता. शिक्षण आणि राष्ट्रीय विकास यांच्यातील संबंध. डॉ. एस. राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखालील विद्यापीठ शिक्षण आयोगाने (१९४८-४९) भारतीय उच्च शिक्षणाच्या भविष्याचा पाया मांडला. उच्च शिक्षणात सामान्यतः पदवीपूर्व, पदव्युत्तर पदवी आणि प्री-डॉक्टरेट आणि डॉक्टरेट कार्यक्रमांचा समावेश असतो. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) नुसार, उच्च शिक्षण लोकांना मानवतेसमोरील गंभीर सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, नैतिक आणि आध्यात्मिक समस्यांवर चिंतन करण्याची संधी प्रदान करते. ते विशेष ज्ञान आणि कौशल्यांच्या प्रसाराद्वारे राष्ट्रीय विकासात योगदान देते. म्हणूनच ते जगण्यासाठी एक महत्त्वाचा घटक आहे. शैक्षणिक पिरॅमिडच्या शिखरावर असल्याने, शिक्षण व्यवस्थेसाठी शिक्षक निर्माण करण्यातही त्याची महत्त्वाची भूमिका आहे. या क्षेत्राचे पुढे तांत्रिक आणि तांत्रिक नसलेले शिक्षण असे वर्गीकरण करता येते. उच्च शिक्षण हे शालेय पातळीच्या पलीकडे शिक्षण म्हणून गृहीत धरले जाते. विद्यापीठात किंवा महाविद्यालयात किंवा संस्थेत त्याचे स्थान आहे. तर, यूजीसी हा एक छत्री नियमन आहे जो पदवी देणाऱ्या कोणत्याही संस्थेचे नियमन करतो.

११ व्या योजनेच्या दस्तऐवजात भारतातील उच्च शिक्षणाच्या विस्ताराला महत्त्व देण्यात आले आहे. ११ व्या योजनेचा मुख्य उद्देश "विद्यापीठ आणि महाविद्यालयीन प्रणालीमध्ये आवश्यक शैक्षणिक सुधारणांसह, समावेशकता, गुणवत्ता आणि संबंधित शिक्षणासह उच्च शिक्षणात प्रवेशाचा विस्तार" आहे. १२ व्या पंचवार्षिक योजनेत देश देशाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी मानवी भांडवलाचा बौद्धिक भांडवलाचा साठा तयार करतो आणि त्याचे भविष्य घडवतो यावर भर देण्यात आला. १२ व्या पंचवार्षिक योजनेत असा अंदाज होता की २०२० पर्यंत विकसित अर्थव्यवस्था आणि अगदी चीनमध्येही सुमारे ४ कोटी अत्यंत कुशल कामगारांची कमतरता भासेल, तर उच्च शिक्षणाच्या सध्याच्या अंदाजांवर आधारित, २०२० मध्ये भारतात पदवीधरांची काही अतिरिक्त संख्या दिसून येण्याची शक्यता आहे. भारतात विविध प्रकारच्या उच्च शैक्षणिक संस्था कार्यरत आहेत. संसदेच्या कायद्याद्वारे स्थापन झालेल्या विद्यापीठांना केंद्रीय विद्यापीठे म्हणून ओळखले जाते आणि राज्य विधिमंडळांनी त्यांना राज्य विद्यापीठे. ज्या विद्यापीठांना केंद्र सरकारच्या अधिसूचनेद्वारे पदवी प्रदान करण्याचा अधिकार देऊन विद्यापीठाचा दर्जा देण्यात आला आहे त्यांना अभिमत विद्यापीठे म्हणतात. संसदेने उच्च शैक्षणिक संस्था म्हणून मान्यता दिलेल्या प्रतिष्ठित संस्थांना राष्ट्रीय महत्त्वाच्या संस्था म्हणून ओळखले जाते. या संस्था सरकारी अनुदानित, विनाअनुदानित आणि सार्वजनिक-खाजगी दोन्ही असू शकतात.

2. उच्च शिक्षणातील समस्या आणि आव्हाने :

- **अप्रभावी नेतृत्व** : शैक्षणिक उत्कृष्टता शिक्षण, संशोधन आणि शैक्षणिक प्रशासन या सर्वांमध्ये एकात्मिक क्षमता कौशल्यांची आवश्यकता असते. परंतु, विद्यापीठांचे कुलगुरू/संस्थापक आणि त्यांना पाठिंबा देणारे मानव संसाधन नेते यांच्यात ही क्षमता नसते. निवडीसाठी मुलाखती बहुतेकदा कामचुकार असतात, वरिष्ठ पदांवर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी फक्त ३० मिनिटे उमेदवारांच्या मागील अनुभवावरच त्यांच्या शैक्षणिक नेतृत्वाच्या गुणांचे मूल्यांकन करण्यासाठी कोणतेही अग्रगण्य प्रश्न नाहीत.
- **अध्यापन गुणवत्ता** : शिक्षक त्यांना नियुक्त केलेल्या कामासाठी चांगले प्रशिक्षित आणि पात्र नाहीत काही महाविद्यालयांमध्ये तरुण पदवीधरांना प्राध्यापक म्हणून नियुक्त केले जाते ज्यांना कोणताही अनुभव किंवा ज्ञान नाही.
- **राजकीय घटक** : राजकीय प्रभाव ही देखील एक 'वाईट गोष्ट' आहे आणि उच्च शिक्षणासोबत एक समस्या आहे. सध्या विद्यापीठांच्या प्रशासकीय मंडळांमध्ये प्रमुख भूमिका बजावणारे प्रबळ राजकीय नेते, कारण बहुतेक संस्था त्यांच्या मालकीच्या आहेत, ज्या शिक्षण (अनुदानित-अनुदानित) देतात. ते विद्यार्थ्यांच्या उर्जेचा त्यांच्या राजकीय हेतूसाठी गैरफायदा घेतात.
- **नैतिक मुद्दे** : तरुण पिढीला त्यांच्या देशाची सेवा करण्यात रस नाही आणि त्यांना फक्त नोकरी आणि भरमसाठ पगाराचे पॅकेज घेण्यात अधिक रस आहे. तरुण पिढीचा 'असंतोष आणि बंड' हा क्षय पावत चाललेल्या मूल्यव्यवस्थेचा परिणाम आहे.

- **शिक्षणातील भ्रष्टाचार :** भारतीय शिक्षण व्यवस्थेतील भ्रष्टाचार शिक्षणाचा दर्जा खालावत चालला आहे. देशांतर्गत काळ्या पैशाला चालना देणाऱ्या प्रमुख घटकांपैकी हा एक आहे. व्यवस्थापनाला अंधारात पैसे देणे आणि प्रवेश मिळवणे वाढत आहे. काही खाजगी शाळांमध्ये 'खात्यात पूर्ण पगार मिळवा, व्यवस्थापनाला काही भाग कोऱ्या स्वाक्षरी केलेल्या धनादेशाने परत द्या' ही पद्धत देखील आहे.
- **आर्थिक अडचणी :** विद्यार्थ्यांची संख्या सामान्य वर्गातून येत आहे; अनेक घोडी स्वतःसाठी जीवनाच्या किमान गरजा पूर्ण करू शकत नाहीत. वाढत्या बक्षिसांमुळे आर्थिक संकटे वाढली आहेत, विलासाच्या वस्तूवर पैसे खर्च करण्याच्या सवयी वाढत आहेत, लोकसंख्या, अन्न पुरवठ्याचे कमी वय, भ्रष्टाचार, स्वार्थी इत्यादी कारणांमुळे विद्यार्थी त्यांच्या शैक्षणिक खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी अर्धवेळ नोकरी करतात आणि नोकरी आणि महाविद्यालयीन/विद्यापीठ शिक्षण यामध्ये त्यांचे लक्ष विभाजित करावे लागते.
- **अभ्यासक्रमातील अडचणी :** उद्योगांच्या समकालीन गरजा विचारात न घेता अभ्यासक्रमात सुधारणा बऱ्याचदा केल्या जातात. महाविद्यालयांमध्ये कोणकोणत्या विषयांमध्ये विविधता आढळते.
- **खाजगीकरण :** खाजगीकरण ही देखील उच्च शिक्षणासमोरील एक मोठी समस्या आहे. केवळ खाजगीकरणाने ही समस्या सुटणार नाही. तुम्हाला तरुण विद्यार्थ्यांमध्ये सर्जनशीलता, कल्पनाशक्ती आणि नवीन कौशल्ये शिकण्याची संस्कृती जोपासण्याची गरज आहे.

3. भारतातील उच्च शिक्षण गंभीर आर्थिक संकटात सापडले आहे :

एकीकडे वाढत्या खर्चांमुळे आणि व्यवस्थेच्या वाढत्या गरजांमुळे गुणवत्ता, प्रमाण आणि समानता परिमाण पूर्ण करण्यासाठी आणि दुसरीकडे सार्वजनिक अर्थसंकल्पीय संसाधनांच्या तरतुदी कमी होत आहेत. विद्यापीठांना अध्यापन, संशोधन आणि सेवांचे मुख्य ध्येय पूर्ण करण्यासाठी तसेच ग्लोबल युनिव्हर्सिटी रँकिंगमध्ये चांगल्या पदांसाठी स्पर्धा करण्यासाठी वित्तपुरवठा आवश्यक आहे. उच्च शिक्षणासाठी वित्तपुरवठा करण्याचे तीन प्रमुख स्रोत ओळखले जाऊ शकतात. पहिला म्हणजे राज्य वित्त (केंद्रीय आणि प्रांतीय). दुसरा स्रोत - धर्मादाय आणि परोपकारी गैर-सरकारी स्रोतांमधून येतो. तिसरा स्रोत म्हणजे नफा मिळवणारे गैर-सरकारी वित्त, देशांतर्गत आणि परदेशी दोन्ही.

आर्थिक व्यवस्थापनाच्या प्रभावी व्यवस्थापनासाठी खालिल धोरण अवलंबता येईल:

- अर्थव्यवस्थेचे उपाय (आयसीटीचा वापर आणि संसाधनांचे वाटप).
- खर्च प्रभावीपणा (विद्यार्थ्यांचे ऑप्टिमायझेशन प्रवेश, कर्मचारी संरचनेचे तर्कसंगतीकरण आणि पदव्युत्तर विद्यार्थी आणि शिक्षण अध्यापनासाठी संशोधकांच्या सेवांचा वापर).
- संसाधनांचे एकत्रीकरण (शुल्काची पुनर्रचना, परदेशी विद्यार्थ्यांना आकर्षित करणे, सल्लागारी कार्य

आणि प्रायोजित संशोधन वाढवणे, व्यावसायिक प्रगती ऑफर करणे आणि उद्योगासाठी सतत शिक्षण कार्यक्रम सुरू ठेवणे आणि परोपकारी योगदान आणि माजी विद्यार्थ्यांच्या देणग्यांना प्रोत्साहन देणे).

4. उच्च शिक्षणात शिकण्याचे उदयोन्मुख ट्रेड :

आज ऑनलाइन शिक्षणाचे ट्रेड प्रचंड आहेत आणि ते खूप वेगाने वाढत आहेत. कोविडच्या साथीच्या काळात दररोज काही नवीन ट्रेड उदयास येत आहेत ज्याद्वारे विद्यार्थ्यांना चांगले शिक्षण तंत्र प्रदान केले जाते. मोबाइल शिक्षण म्हणजे एखाद्या व्यक्तीची पीडीए, स्मार्ट फोन आणि मोबाईल फोन सारख्या वैयक्तिक पॉकेट डिव्हाइसवर शैक्षणिक सामग्री मिळवण्याची किंवा प्रदान करण्याची क्षमता. क्लाउड आधारित ऑनलाइन शिक्षण प्रणाली इंटरनेटवर होस्ट केल्या जातात आणि सेवा प्रदात्याच्या साइटवर लॉग इन करून सहजपणे प्रवेश करता येतात. मायक्रो लर्निंग हा लहान, अतिशय विशिष्ट टप्प्यात विद्यार्थ्यांना शिकवण्याचा आणि सामग्री वितरित करण्याचा एक मार्ग आहे. शिकणारे काय शिकत आहेत आणि ते केव्हा शिकत आहेत यावर नियंत्रण ठेवतात. इंटरनेट ऑफ थिंग्ज हे आपल्या सभोवतालच्या भौतिक गोष्टी किंवा वस्तूंचे सतत वाढणारे नेटवर्क आहे ज्यामध्ये इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीसाठी आयपी पत्ता आणि या कनेक्ट केलेल्या वस्तू आणि इतर इंटरनेट सक्षम डिव्हाइस आणि सिस्टममध्ये होणारा संवाद असतो. यामध्ये डेस्कटॉप, लॅपटॉप, स्मार्ट फोन, टॅब्लेट इत्यादी पारंपारिक गोष्टीच नव्हे तर इंटरनेटद्वारे बाह्य वातावरणाशी संवाद साधण्यासाठी आणि संवाद साधण्यासाठी एम्बेडेड तंत्रज्ञानाचा वापर करणाऱ्या इतर सर्व गोष्टींचा समावेश आहे. अॅडॉप्टिव्ह ऑनलाइन शिक्षण संगणकांना परस्परसंवादी शिक्षण उपकरण म्हणून वापरते. या पद्धती प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या अद्वितीय शिक्षण गरजांनुसार मानवी आणि मध्यस्थ संसाधनांचे वाटप व्यवस्थित करतात. व्हिडिओ ई लर्निंग हा एक प्रकारचा शिक्षण आहे व्हिडिओ पाहून शिकणाऱ्याला सामग्री समजण्यास मदत करतो.

निष्कर्ष :

२०३० च्या अखेरीस शाश्वत विकास उद्दिष्टानुसार दर्जेदार शिक्षणाची कल्पना केलेली स्थिती साध्य करण्यासाठी राष्ट्राला अधिक संरचित आणि समग्र दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे. दर्जेदार शिक्षण प्रदान करण्याचे आव्हान शिक्षण हे उच्च शिक्षण व्यवस्थेच्या सर्व स्तरांवर परिवर्तनात्मक आणि नाविन्यपूर्ण हस्तक्षेपांवर अवलंबून आहे. शिवाय, भारत उच्च शिक्षणासाठी एक प्रादेशिक केंद्र बनत आहे, जगभरातील जागतिक विद्यार्थ्यांना आकर्षित करत आहे, शिक्षणाला आंतरराष्ट्रीय आयाम प्रदान करण्यासाठी सर्वोत्तम पद्धतींचा वारसा टिकवून ठेवण्याची आवश्यकता आहे. शिक्षकांचे लक्ष वेधण्यात ट्रेड्सची मोठी भूमिका असते. आयसीटी आर्किटेक्चर जे 'प्रवेश, समानता आणि गुणवत्ता' वाढवेल ते विद्यार्थ्यांसाठी निवडीला प्रोत्साहन देऊ शकते आणि शिक्षकांसाठी नवोपक्रम अभ्यासक्रमाच्या वितरणातील 'विद्यमान कमतरता' दूर करण्यास सक्षम करू शकते.

संदर्भ :

- Dr. MabunniShaik. (2021). Digital Transformation of Higher Education in India: Trends. Educational Resurgence Journal , 3, 1-10.
- Kakati, M. (2018). Latest Trends in Higher Education in India: A Study. Addaiyan Journal of Arts, Humanities and Social Sciences , 1 (1), 61-68.
- Pujar, D. U. (2014). Trends in Growth of Higher Education in India. IOSR Journal of Economics and Finance , 2 (6), 1-4.
- Singh, W. (2018). Higher Education in India: Issues and Challenges. Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education , 15 (5), 567-570.
- Thompson, K. (2021). Trends in education technology in higher education. Australasian Journal of Educational Technology , 37 (3), 1-4.